

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

София 1113, ул. „Акад. Георги. Бончев“, бл. 6, ет. 5/6, тел. 02 9793030

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Елица К. Димитрова – ИИИН при БАН

относно дисертационен труд на докторант Евгения Б. Николова „**Семейни ценности и младите хора: състояние и динамика след 1989 г.**“ за присъждане на образователна и научна степен “доктор” по специалност “Социология”, шифър 05.11.01

1. Обем и структура на дисертационния труд

Дисертационният труд на Евгения Николова на тема „**Семейни ценности и младите хора: състояние и динамика след 1989 г.**“ представлява многоаспектно и задълбочено научно изследване, което поставя в центъра на изследователския интерес фундаментални социални промени, настъпили в българското общество през преходния период. Тези промени засягат базисни социални форми на човешкото съществуване от типа на семейството, вътрешно-семейните отношения и междупоколенческите връзки.

Дисертацията е с обем 314 страници и съдържа: увод, в който са представени предмета, обекта, целите, задачите, методологията и структурата на дисертационния труд. В първа глава е представена теоретичната рамка на изследването, т.е. концепциите (социологически и демографски), които ще бъдат използвани за анализа на промените в семейните ценности на младите хора в България в периода след 1990 г. Във втора глава на дисертацията са обобщени и анализирани резултатите от съществуващи социологически изследвания и научни разработки по въпросите за семейството, брака, семейните отношения и раждаемостта, проведени преди и след 1990 г. у нас. Втората част на същата глава включва подробен емпиричен анализ на данни от Европейското изследване на ценностите, който отразяват динамиката в ценности на различни възрастови и образователни групи в периода 1990-2008 г.

Третата глава на дисертационния труд е най-голяма по обем и представлява детайлен анализ в динамика на семейните ценности в България, Полша и Норвегия, отнасящи се до брака, абортта, хомосексуалността, вътрешносемейните връзки, джендърните стереотипи относно ролята на жените и мъжете в семейството и в сферата на платения труд, междупоколенческите отношения и възпитанието на определени ценности у децата.

Дисертацията завършва със заключение, систематизиращо изводите от изследването, приложение с таблици върху емпиричните данни и библиография. Представен за рецензия е така и автореферат, в който освен резюме на дисертационния труд, са очертани основните научни приноси и публикациите по темата на дисертацията.

2. Обща характеристика на дисертационния труд: литературна осведоменост, методологически подход, резултати и изводи от изследването

В **уводната част** на дисертационния труд е очертана проблемната област, която Е.Николова поставя в центъра на своите изследователски интереси, и е аргументирана необходимостта от провеждане на цялостно научно изследване, в което да бъдат анализирани и обобщение промените в ценностния облик на българското общество в периода 1990-2008 г. по отношение на семейството.

Актуалността и значимостта на темата на изследването е обоснована чрез дълбоките промени в семейно-брачната картина на страната, които настъпват в периода от началото на 90-те години, свързани с поява на нови семейни форми, нарастваща нестабилност на семейните съюзи, промяна в репродуктивния модел на обществото и пр. Значимият характер на тези промени поставя въпроса дали процесът, който западно-европейските общества преживяват през 70-те и 80-те години на миналия век, определен в науката за населението като „Втори демографски преход“, не настъпват и в България през 90-те години под влияние на и взаимодействието си със социално-икономическите трансформации, съпътстващи прехода към демокрация и пазарна икономика? Дали наблюдаваните промени в репродуктивната и брачната картина на страната са преди всичко отражение на икономическата нестабилност, резкия спад в жизнения стандарт на огромна част от населението и ценностната аномия, в която изпада българското общество в ранните години на прехода? Или политическият процес на либерализация след 1990 г., отварянето на границите на страната към западния свят, нарастващата мобилност на индивидите в рамките и извън територията на страната, дифузията на идеи, ценностни модели и културни образци от запада, които характеризират консумативните общества на късната модерност, не са онези фундаментални трансформации, които позволяват да твърдим, че страната преживява именно нов, Втори демографски преход към пост-модерен режим на демографско възпроизводство?

При така очертаното проблемно поле Е. Николова посочва две цели на дисертационния труд: 1) да бъдат разкрити характеристиките на настъпилите промени и очерталите се тенденции в семейно-брачните ценности и нагласи в българското общество сред различни социо-демографски (възрастови и образователни) групи в периода 1990-2008 г., като фокусът на изследването е насочен към младите хора; 2) да се сравни и анализира динамиката в ценностните ориентации, свързани със семейството в България, Полша и Норвегия с цел да се изведат спецификите на българския контекст.

Основната перспектива, в рамките на която Е. Николова търси обяснение на динамиката във фамилистичните ценности сред представителите на различни образователни и възрастови групи в България, е свързана с теорията за материалистичните/пост-материалистичните общества и техните ценности, на Р. Ингелхарт. Основното допускане на авторката е, че през преходния период в България пост-материалистичните ценностни ориентации добиват все по-широко разпространение, най-вече сред младите поколения и представителите на високообразованата прослойка на обществото. Това води до формирането на един ценностно миксиран профил на българското общество, в който са налице традиционни и късно-модерни ценностни ориентации по отношение на семейството и брака.

В първа глава на дисертацията Е. Николова представя подробно теоретичната рамка на изследването, тръгвайки от основните социални трансформации в съвременната епоха, които бележат прехода от модерност към глобализация, от общества на материалистичния порядък с присъщия им традиционно-колективистичен ценностен профил към общества на пост-материалистичните, личностно-себеутвърждаващи ценности. Първата концепция, на която стъпва изследването, е класическата теория на А. Маслоу за петстепенната йерархия на потребностите.

Втората теория, на която се спира Е. Николова, е тази на М. Рокич за терминалните и инструменталните ценности. Настъпващите промени в сферата на семейството и на семейните отношения в късно-модерните общества, свързани с плурализиране на семейните форми, разчупване на конвенционалните представи за брака като „вечен съюз“ и единствената социално-легитимна форма за раждане и отглеждане на дете, говорят за радикална промяна в *терминалните* индивидуални ценности, за пренареждане на фамилистичните ценностни йерархии на късно-модерните общества.

Необходим е обаче внимателен поглед не само към ценностите като такива, но също така и към поведенчески промени, които формират семейно-брачния профил на късно-модерните общества. Поради това Е. Николова избира теорията за Втория демографски преход като отправна точна на интерпретацията на ценностната динамика в България през преходния период.

Теорията на Р. Лестаг и Д. ван де Каа е представена подробно от Е. Николова в първа глава. В частта, описваща генезиса и същността на теорията за Втория демографски преход, е представено описание на демографския и социологическия план на концептуализиране на промените в режимите на възпроизводство на късно-модерните общества. Секуларизирането на света, нарастващия индивидуализъм, еманципирането на личността от традиционните авторитети, технологичните иновации, свързани с появата на модерна контрацепция и технологиите за асистирана репродукция, задават усещане за по-голям контрол и възможност за планиране над индивидуалното възпроизводство. Същевременно, промените в семейно-брачното поведение и фамилистичните ориентации като част от ВДП са отражение и на рисковия характер на глобалната епоха. Освен основните теоретични постановки, които обясняват връзката между социалните промени в глобалната епоха и демографските трансформации, Е. Николова представя подробно и критиките към теорията за ВДП, както и особеностите на протичане на този процес в Централна и Източна Европа.

Вторият раздел на първа глава на дисертацията има за цел да представи теорията материалистичните/ пост-материалистичните ценности на Р. Ингелхарт, която служи и за отправна рамка на интерпретацията на динамиката в семейните ценности в България след 1990 г. Рефлексията върху тази концепция е разгърната подробно, като освен основните измерения на материалистичния и пост-материалистичния светоглед, са представени и двете хипотези, които Р. Ингелхарт формулира за недостига и социализацията, които стоят в основата на разпространението на двата типа ценностни ориентации.

За да аргументира своите изследователски очаквания, Е. Николова представя също така и резултатите от няколко международни сравнителни изследвания, в които теорията на Р. Ингелхарт е емпирично верифицирана. Описан е подробно 4-ри айтемният индекс, измерващ

типа ценностни ориентации, които индивидът притежава. Кохортният анализ на динамиката на ценностите в западноевропейските общества потвърждава наличието на генерационни и периодни ефекти в ценностната динамика в съвременните общества. Взаимовръзката между ефекта на жизнения цикъл, на периода и на поколението, отразена в културната карта на света, изработена от Ингелхарт и Уелцел, също детайлно е дискутирана от авторката.

Трябва да подчертаем като принос на изследването обобщението, което Е. Николова прави на критиките на концепцията на Р. Ингелхарт, които рядко са цитирани в българската литература. Тези критики се отнасят до проблеми в конструирането на емпиричният индикатор за измерването на ценностните ориентации, свръхчувствителността на индекса за материализъм/пост-материализъм към кратко-срочни промени в социално-икономическия контекст, неотчитането на определени институционални ефекти като тези, свързани със състоянието на пазара на труда и пр.

В третия раздел на първа глава на дисертацията Е. Николова представя социално-демографската перспектива към проблема на поколението, периода и жизнения цикъл. Тръгвайки от разграничението между „поколение“ и „коHORTA“, което още К. Манхайм извежда, авторката дискутира подробно концепция на Н. Райдър за кохортните ефекти като част от т.нар. „демографски метаболизъм“ на обществата. Възрастовите, периодните и кохортните ефекти са трите аспекта на времето, чрез които се разгръща социалната, в т.ч. и демографската промяна. В този раздел на дисертацията Е. Николова се спира също така и на методологическите проблеми, които пълната корелация между трите ефекта поражда.

Така чрез прегледа на основните социологически и демографски концепции за ефекта на времето, поколението и жизнения цикъл, Е. Николова обосновава в тази част на дисертацията своя избор да фокусира по-нататъшния емпиричен анализ върху влиянието на периода и поколението върху динамиката на семейните ценности сред различните поколения и образователни групи в българското общество след 1990 г.

Допълнително във първа глава е представена и концепцията за младостта като етап от жизнения път на личността, с което фокусът върху динамиката на ценностните ориентации върху младите поколения добива по-голяма теоретична плътност.

Втора глава на дисертационния труд представя основните тенденции в раждаемостта, брака и семейството в България в двата периода преди и след 1990 г. В първа част на тази глава на базата на множество социологически и демографски изследвания, проведени преди 1990 г., е очертан социално-икономическият контекст и основните тенденции в поведението, мненията и нагласите за раждаемостта, семейството и брака в периода на социализма в България. Е. Николова показва начина, по който през този период се променя структурата на семейството, отношенията между партньорите и поколенията. Акцент е поставен и върху променящия се статус на жената в интимната и публичната сфера. Масовото навлизане на жените в България в сферата на платения труд след 1944 г. променя репродуктивния режим на българското общество, като същевременно се запазват част от традиционните патриархални отношения в сферата на семейството. В резултат на целенасочени политики се затвърждава моделът на брачното семейство като единствената социално-легитимна форма за възпроизводство.

Разделът, посветен на периода след 1990 г. описва основните демографски промени, свързани с раждаемостта и брачността до 2008 г. у нас. Дълбинният характер на промените в репродуктивната и брачната картина на страната аргументира необходимостта от по-детайлно вглеждане в съпътстващите промени в ценностните ориентации на индивидите относно семейството, брака и раждаемостта.

Поради това, като следваща стъпка в своето изследване Е. Николова провежда детайлен емпиричен анализ на динамиката на ценностните ориентации в българското общество в периода 1990-2008 г. На основата на анализ на данните от три вълни на Европейското изследване на ценностите (1990, 1999 и 2008 г.), авторката си поставя за цел: 1/ да разкрие съществуващите ценностни профили в българското общество през разглеждания период; 2 да очертае ефекта на времето и ефекта на поколението и 3/ да проследи динамиката в ценностите сред различните образователни групи.

Резултатите от изследването показват превес на смесеният тип ценностни ориентации в българското общество на прехода, както и нарастване във времето на материалистичните ценностни ориентации за сметка на пост-материализма. Установените периодни ефекти демонстрират начина, по който влошените условия на живот в България в преходния период засилват материалистичните и смесеният тип ценностни предпочитания. В поколенчески план анализът на динамиката на ценностите налага извода, че сред младите поколения пост-материалистичния светоглед е по-разпространен. Установена е и друга важна закономерност относно връзката между ценностни ориентации и социално-стратификационни различия в българското пост-социалистическо общество. По-точно, високо-статусните групи по-често са носители на ценностни иновации от пост-материалистичен характер. По отношение на семейните ценности се наблюдава модернизирание на нагласите към развода, хомосексуалността, абортите, самотно родителство. По отношение на вътрешно-семейните отношения отслабва нормата за майчинството като задължителен елемент на женската идентичност. Обществените очаквания за по-активно включване на бащите в грижите за децата нарастват във времето. Сред по-младите и по-образованите групи в обществото се наблюдава тенденция на нарастване на подкрепата към самотното родителство, по-егалитарни възгледи за ролята на жената в семейството и в платения труд. Установена е също така устойчивост сред различните социални групи на светогледа, отразяващ силните профамилистични ориентации в българското общество, според който децата са длъжни да се грижат, обичат и уважават родителите си, както и да им помагат, когато родителите остарееят. Прави впечатление липсата на ясно очертана времева динамика и групови различия в някои по-общочовешки ценности, които се оказват стабилни и устояват в условията на криза. Такива са например ценностите, свързани с възпитанието на децата в трудолюбие и уважение към другите.

Основният извод, който Е. Николова формулира на основата на проведенния емпиричен анализ във втора глава, е, че през преходния период в България семейството продължава да заема изключително важно място в ценностната система на различните поколения и социални групи в обществото. Същевременно някои ценности се променят в пост-материалистична посока, свързана с нарастване на акцента върху личностната автономия на двамата партньори, по-силен акцент върху качеството и удовлетвореността от отношенията между мъжа и жената в семейството, право на избор на семейната форма, в която родителите да отглеждат децата си,

по-голямо остойностяване на женския платен труд, модернизиране на нагласите спрямо ролята на бащата в отглеждането и възпитанието на децата.

Трета глава на дисертационния труд представлява подробен и задълбочен сравнителен анализ в динамиката на семейните ценности сред различните поколения в България, Полша и Норвегия в периода 1990-2008 г. Този анализ има за цел да онагледява сходствата и различията между трите страни, както и да изведе спецификите на българския контекст, в който се разгръщат ценностните промени, свързани със семейството.

Получените резултати от изследването показват, че и в трите страни се наблюдават редица сходства, отнасящи се до разпространението на пост-материалистичните ценностни ориентации към семейството и брака. Налице е отслабване на ценността на брака за сметка на правото на личността да избира други алтернативни форми на семеен съюз; засилва се акцентът върху емоционалните характеристики на партньорските отношения като основна предпоставка за стабилността на семейството. Същевременно и в трите общества младите поколения са по-толерантни към развода. По отношение на абортите Полша запазва по-консервативния си ценностен облик спрямо България и Норвегия, но по отношение на толерантността към хомосексуализма двете пост-социалистически страни имат значително по-традиционен облик в сравнение с норвежкото общество.

Интересни наблюдения се очертават и във връзка със вътрешно-семейните отношения и представите за партньорството в трите страни. Така например, емпиричният анализ показва, че българското общество е по-традиционно в представите си за майчинството като централен елемент на женската идентичност, както спрямо норвежкото, така и спрямо полското общество. С други думи, оказва се че в страната, в която равнищата на раждаемостта са най-ниски, в сравнителна международна перспектива майчинството е най-високо оценено. От тук възниква и първият ми въпрос, как авторката обяснява това разминаване между ценности и поведение по отношение на раждаемостта в България?

В международните сравнения българското общество се оказва най-толерантно към самотното майчинство, но и в най-малка степен у нас са разпространени късно-модерните представи за ролята на бащата, като способен да се грижи еднакво добре за децата. Това поставя въпросът дали високата в сравнителна перспектива толерантност към самотното майчинство у нас, не разкриват един **по-традиционен светоглед**, според който връзката майка-дете и майчината грижа е много по-важна и много по-ценена в обществените представи, дали високата толерантност към еднородителските семейства в България е наистина белег на пост-материалистичен светоглед или свръх-оценностяването на родителството в условията на криза отразява цялостната нестабилност на обществото, вкл. и на семейството като партньорски съюз?

По-нататък анализът показва още, че и в трите страни моделът на работещата жена е обект на силна обществена подкрепа. Интересно е да се отбележи, че в българското общество най-силно се променя отношението към домакинския труд като начин за себе-реализация на жената. В началото на 90-те години България стартира с най-високи равнища на подкрепа на този възглед, като в последствие обаче той бързо губи поддръжници.

Отношенията родители-деца и в трите страни са базирани на силно оценностяване на модела на родителската жертвоготовност. В резултат на различията във фамилистичните

култури обаче се оказва, че норвежкото общество в много по-малка степен споделя възгледа, че децата имат синовен дълг към своите родители, а синовната любов и уважение трябва да бъде непрекословна. В българското и полското общество доминира традиционната представа, че децата трябва да бъдат възпитавани най-вече в трудолюбие, докато в Норвегия респондентите дават по-голям приоритет на ценности като себе-изразяване, креативност, толерантност и уважение към другите.

Основният извод, който Е. Николова прави на основата на детайлния международен сравнителен анализ на динамиката на семейните ценности, е, че пост-материалистичните ценности преобладават в най-голяма степен в норвежкото общество. В България и Полша са налице ясно изразени изменения във фамилистичните ценности в пост-модерна посока. В Полша силното влияние на католицизма задава по-традиционен ценностен облик на обществото в редица аспекти, свързани със семейния живот, отношението към децата и ролята на жената в семейния и обществен живот. Въпросът, който бих желала да задам на Е. Николова, е какви особености на Втория демографски преход у нас разкрива проведеното от нея изследване, базирано на солиден емпиричен материал и включващо сравнителен крос-културен анализ на динамиката на ценностните промени в България, Полша и Норвегия?

В **заключението** на дисертационния труд ясно и структурирано са представени изводите от изследването, като те потвърждават основната хипотеза за смесеният ценностен профил на българското общество през преходния период и постепенната промяна в семейните ценности в пост-материалистична посока.

Представеният автореферат изчерпателно и коректно отразява съдържанието на дисертационния труд, а формулираните приноси в теоретичната и практико-приложната част напълно съответстват на постигнатите от авторката резултати в проведеното изследване.

Една от препоръките ми към бъдещата работа на авторката е да потърси в следващи свои изследвания връзката между поведение и ценности, тъй като тя би отразила в най-пълна степен промяната във фамилистичната картина на българското общество в преходния период. Интересно би било също така да се изследват по-подробно и различията по пол, тъй като фамилистичните ценности са част джендърния режим на българското общество, който след 1990 г. е процес на съществени изменения.

3. Заключение

В заключение, дисертацията на Е. Николова се вписва в дългогодишна изследователска традиция в българското академично пространство, фокусирана върху проблемите на младежта, семейството и раждаемостта. Солидният емпиричен анализ, съчетан с детайлни международни сравнения между България, Полша и Норвегия, налага важни и интересни изводи за промяната в ценностните ориентации, свързани със семейството и брака в съвременния период. С това дисертацията допълва съществуващата изследователска традиция и внася нови знания за промените, настъпили в сферата на семейните ценности в първите две десетилетия на прехода в България. Заедно с направения по-горе обзор на съдържанието и изводите, това ми позволява да дам висока положителна оценка на дисертационния труд и да гласувам **положително** пред уважаемото жури за присъждане на образователна и научна степен “доктор” по специалност “Социология”, шифър 05.11.01 на Евгения Б. Николова.

11.02.2016 г.

Гр. София

Доц. д-р Елица К. Димитрова